

Д.М. Лук'янець, кандидат юридичних наук, завідуючий кафедрою кримінально-правових дисциплін Української академії банківської справи (м. Суми).

ПРО СТРУКТУРУ СИСТЕМИ ПРАВА

Дискусія навколо структури системи права триває вже давно, але й досі не знайдено такого підходу до визначення її елементів та зв'язків між ними, який би не містив суттєвих суперечливостей і задовільнив би представників різних галузей правової науки. Як відзначає Д.А.Керімов, вирішення проблеми системи права і системи законодавства передбачає попереднє ретельне вивчення тих їх підсистем, комплекс яких й утворює дані системи. Іншим словами успіх пізнання системного цілого залежить від знання його частин, його складових. На підставі такого знання можливим є також і практичне удосконалення як системи в цілому, так і її підсистем. Чим правильніше визначені ознаки, поняття і система галузі, інституту і норми права, тим більш обґрунтованим будуть рекомендації щодо подальшого розвитку і підвищенню логічної послідовності правової системи в цілому [1, с. 267].

Найбільш складним утворенням у системі права є галузь права і незважаючи на різноманітність думок щодо критеріїв поділу права на галузі, переважна більшість дослідників визнає домінуючу роль серед таких критеріїв за предметом і методом правового регулювання. Причому головне місце серед них відводиться предмету, а метод визнається похідним від особливостей предмету правового регулювання.

На нашу думку при характеристиці галузей права як відносно цілісних утворень слід враховувати не тільки предмет і метод правового регулювання, але й відношення галузі до відповідної функції права, а зв'язок між галузями виводити виходячи із генезису правового регулювання. Причому можна

виділити три генетичних рівня системи права, а саме системоутворюючий, методоутворюючий і предметний.

На системоутворюючому рівні розташовані правові норми, які визначають коло первинних суб'єктів права та їх правовий статус. Це обумовлено тим, що ще до того, як суспільні відносини отримують здатність відчувати правовий вплив, необхідним є взагалі окреслити коло можливих суб'єктів права і визначити їх правове положення. Зазначену функцію виконують норми конституційного права. Конституція України визначає правові статуси досить обмеженого кола суб'єктів, а саме громадян, органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Оскільки правові статуси складаються не тільки з комплексу прав та обов'язків тих чи інших суб'єктів, але й з правосуб'єктності, то цілком логічним є віднесення до конституційного права і всіх процесуальних норм, якими регламентовано порядок створення визначених у Конституції органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також порядок набуття фізичними особами громадянства.

Таким чином, на зазначеному рівні реалізується регулятивна статична функція права, а при характеристиці конституційного права як галузі головну увагу слід приділяти предмету її правового регулювання – правовим статусам первинних суб'єктів права.

Генетично наступним питанням правового регулювання є питання про те, яким чином слід врегульовувати відносини між визначеними у Конституції первинними суб'єктами права, на яких засадах слід здійснювати це регулювання. Іншими словами постає питання про зміст методів правового регулювання. Тому, наступним рівнем системи права є методоутворюючий рівень і при характеристиці галузей права, що утворюють цей рівень, домінуючим буде саме метод правового регулювання.

Досить звичним у нашій правовій науці стало твердження про те, що метод правового регулювання є одним з найважливіших критеріїв поділу права на галузі. В той же час в літературі дуже важко знайти детальне

описання того чи іншого методу правового регулювання, його характеристики і властивості. Досить поширеним, особливо при обґрунтуванні існування нових галузей права, стає вказівка на специфічний, комплексний метод правового регулювання, притаманний тій чи іншій галузі, але при цьому специфіка цього методу і зміст його комплексності не розкривається.

Пошук критеріїв поділу права на галузі триває мабуть з початку системних досліджень в області права, але й досі не знайдено єдиного підходу до їх визначення. Причому найбільш складним виявилось саме відношення до методів правового регулювання. Певні досягнення у дослідженні цієї проблеми існують у таких галузях, як адміністративне та цивільне право, але загального вчення про методи правового регулювання на рівні теорії права з урахуванням сучасних досягнень галузевих правових наук досі не склалося.

Уявляється що першою перешкодою на шляху ґрунтовного дослідження методів правового регулювання є аксіомне сприйняття того, що загальних методів правового регулювання існує всього два – імперативний і диспозитивний. При цьому за основу береться спосіб викладення владного припису у диспозиції правової норми. Але метод правового регулювання є категорією набагато змістовнішою на відміну від цього вузьконормативного підходу. Норма права є лише інструментом правового регулювання, але способів користування цим інструментом може бути досить багато.

Метод правового регулювання показує, як, яким чином за допомогою правових норм відбувається вплив на певну групу суспільних відносин, що становлять предмет правового регулювання. Суспільні відносини, як і будь-які інші відносини, мають певну структуру до якої входять: суб'єкти відносин, об'єкт відносин, зміст відносин, а також факти, що є підставою виникнення відповідних відносин. Очевидно, що в процесі правового регулювання кожен з цих елементів має зазнавати відповідного впливу [2, с.4-7].

Вплив на суб'єктний склад суспільних відносин. Якщо поглянути на коло первинних суб'єктів права, статус яких визначено у Конституції України, то неважко помітити, що їх досить небагато і їх кількість обмежена. До цього кола, зокрема, відносяться громадяни, органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Що стосується президента, прокуратури та органів місцевого самоврядування, то функціонально вони відносяться до влади виконавчої, тому їх можна розглядати разом з органами виконавчої влади. У свою чергу, похідними суб'єктами права можна вважати юридичних осіб, до складу яких обов'язково входять фізичні особи, наявність яких і робить діяльність юридичних осіб реальною.

З наведеного переліку необхідно вилучити пари суб'єктів, відносини між якими регламентуються нормами конституційного права в силу того, що такі відносини пов'язані в основному з набуттям правового статусу одного з суб'єктів. До таких відносин слід віднести відносини між органами законодавчої влади і всіма іншими суб'єктами.

Очевидно, що зміст впливу на суб'єктний склад правовідносин буде полягати не просто у визначенні їх кола та різновидів, але й, головним чином у визначенні їх взаємного правового становища. Взаємне правове становище суб'єктів правовідносин може бути описане в трьох варіантах:

1. Юридично-рівноправні суб'єкти. Юридична рівноправність суб'єктів полягає в тому, що їх права та обов'язки мають взаємний характер. Наприклад відповідно з договором купівлі – продажу покупець має право вимагати передачі йому певного товару і обов'язок уплатити певну суму грошей за цей товар. Цим праву та обов'язку покупця кореспондують відповідні обов'язок та право продавця, а саме – обов'язок передати покупцю товар і право вимагати сплати за товар відповідної суми грошей.

2. Юридично-нерівноправні суб'єкти. Юридична нерівноправність суб'єктів полягає в тому, що один з них має по відношенню до іншого владні повноваження і їх відносини мають переважно однонаправлений характер.

Наприклад, право суб'єкта влади видати владний припис і обов'язок підвладного суб'єкта його виконати або право підвладного суб'єкта звернутись до органу влади і обов'язок органу влади розглянути його звернення.

3. Комбінований варіант. Два або більше юридично-рівноправних суб'єкта і один, який має відносно них владні повноваження. Причому відносини між ними обумовлюються спільним об'єктом. Прикладом таких відносин є відносини за участю суду в процесі виконання ним функції правосуддя (позивач – відповідач – суд, сторона обвинувачення – сторона захисту – суд, суб'єкт конституційного звернення – орган, що видав акт, відповідність якого Конституції є предметом звернення – Конституційній Суд). В усіх випадках дві сторони є процесуально рівноправними, а суд має відносно них владні повноваження.

Вплив на зміст відносин. Відомо, що юридичним змістом відносин є суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін, а фактичним змістом є безпосередня діяльність суб'єктів, спрямована на реалізацію зазначених прав та обов'язків. Очевидно вплив на цей елемент суспільних відносин буде мати вираз у способі визначення прав та обов'язків. Для відносин юридично-рівноправних суб'єктів нормами права встановлюються лише загальні правила поведінки, її межі, права і обов'язки описуються в загальному вигляді без кількісних і якісних характеристик, а конкретність таким правам і обов'язкам надають самі суб'єкти правовідносин.

Для відносин за участю владного суб'єкта характерним є те, що права і обов'язки суб'єктів таких відносин встановлюються максимально конкретно.

Вплив на підстави виникнення відносин. Характер впливу на підстави виникнення відносин буде визначатися виходячи із змісту впливу на зміст відносин, описаний вище. Оскільки для відносин юридично-рівноправних суб'єктів характерно те, що конкретність правам та обов'язкам надають самі суб'єкти, то головним фактом на підставі якого вони виникають має бути дія

пов'язана із їх взаємним волевиявленням. Найбільш відома форма такого волевиявлення – це договір.

Для двох інших варіантів головною підставою виникнення відносин має бути дія пов'язана з одностороннім волевиявленням сторін, причому форми такого волевиявлення можуть бути різними.

Що стосується об'єкта відносин, то цей елемент не має визначального значення для описання методу правового регулювання, оскільки з приводу однакових предметів, благ, цінностей, дій тощо можуть виникати самі різноманітні відносини, між різними за своїм правовим становищем суб'єктами і з різних підстав.

Таким чином ми встановили, що чітко визначених методів правового регулювання може бути лише три, причому при їх реалізації можуть бути одночасно задіяні різноманітні правові норми, як імперативні, так і диспозитивні. Ці методи відповідно можна іменувати цивільно-правовий, адміністративно-правовий і судово-правовий.

Зазначені три методи правового регулювання відповідають сучасним цивільному, адміністративному і процесуальним галузям права. Останні з огляду на спільний метод правового регулювання доцільно було б об'єднати в загальну галузь під назвою “судове право”. Завдяки тому, що головним критерієм розмежування цих галузей є метод правового регулювання, їх з повним правом можна йменувати методоутворюючими галузями. В рамках цих галузей утворюються нормативні конструкції, які в подальшому використовуються при регулюванні нових суспільних відносин.

В сучасній юридичній літературі зустрічається поняття “юридична конструкція”, зокрема С.С.Алексеев під юридичною конструкцією розуміє модельну побудову прав, обов'язків, відповідальності, їх типові схеми, в які вбирається юридичний матеріал [3, с.108]. Не заперечуючи такий підхід до визначення поняття юридичної конструкції, слід відзначити, що поняття “нормативна конструкція” за змістом має дещо відрізнятися від юридичної конструкції. Під нормативною конструкцією слід скоріше розуміти

сукупність правових норм, які описують певне правове явище як узагальнену модель, що може бути використана як єдине ціле для регулювання багатьох видів суспільних відносин. Взагалі можна сказати, що на базі нормативних конструкцій будуються юридичні конструкції.

Наприклад в цивільному праві формуються такі нормативні конструкції, як “юридична особа”, “право власності”, “договір”, “зобов’язання”, “цивільно-правова відповідальність”, “неустойка” тощо. В адміністративному праві – “орган виконавчої влади”, “державна служба”, “адміністративна відповідальність”, “компетенція” тощо. В той же час на базі такої, наприклад, нормативної конструкції як “договір” будуються юридичні конструкції договору купівлі-продажу, договору поставки, договору підряду тощо.

Слід відзначити, що розвиток сучасного законодавства в умовах існуючої політичної і економічної нестабільностей все частіше іде шляхом побудови нормативних конструкцій. Яскравим прикладом тут може служити Закон України “Про ліцензування окремих видів господарської діяльності”. Цей Закон визначає види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, порядок їх ліцензування, встановлює державний контроль у сфері ліцензування, відповідальність суб’єктів господарювання та органів ліцензування за порушення законодавства у сфері ліцензування. Але всі ці питання, за винятком переліку видів господарської діяльності, вирішені лише у загальному вигляді, а конкретні норми, що регламентують ліцензування у конкретній сфері господарської діяльності встановлюються підзаконними нормативними актами, що видаються органами ліцензування. Фактично зазначений закон формує нормативну конструкцію “ліцензування”, яка вже у готовому вигляді буде використовуватись при здійсненні державного управління у відповідній сфері господарської діяльності.

Більш того, перспективне адміністративне законодавство також йде шляхом визначення нормативних конструкцій. Прикладом тут може бути проект Кодексу загальних адміністративних процедур, який як раз містить

нормативні конструкції найбільш розповсюджених процедур діяльності органів виконавчої влади.

Нормативні конструкції за своїм призначенням є поряд з правовою нормою інструментом правового регулювання, але інструментом вищого порядку. Визнавши, що нормативні конструкції утворюються на рівні методоутворюючих галузей, можна повністю вирішити проблему так званих “комплексних інститутів права”. Власне призначенням зазначених галузей і є створення специфічних режимів правового регулювання саме через нормативні конструкції, які в подальшому будуть використовуватись для правового регулювання на предметному рівні.

Таким чином, генетично третім, наступним рівнем системи права є предметні галузі права. Їх особливістю є те, що головним критерієм їх виділення є суто предмет правового регулювання і на цьому рівні практично будуть співпадати галузь права і галузь законодавства. Причому галузь законодавства буде представляти собою зовнішню форму предметної галузі права.

Класифікація предметних галузей може здійснюватись за різними критеріями. Такими критеріями, зокрема можуть бути характеристики суб'єктів правовідносин (банківське право, сімейне право), об'єкт правовідносин (житлове право, земельне право, фінансове право), зміст правовідносин (господарське право, підприємницьке право) тощо.

Слід відзначити, що повної та абсолютної автономії жодної галузі права бути не може. Право – це єдина нерозривна матерія. Безумовно, воно має певні більш яскраво виражені компоненти, але, в той же час, вони не можуть бути відокремлені від усієї матерії. Більш того, в описаній структурі системи права кожна норма, за допомогою якої реалізується регулятивна динамічна функція права, буде мати подвійну галузеву належність: до методоутворюючої галузі та предметній галузі. Наприклад норми, які регламентують кредитні відносини між комерційним банком і клієнтом будуть відноситись за ознакою методу правового регулювання до цивільного

права, а за ознакою предмета – до банківського. В той же час норми, якими регулюються відносини між Національним банком України і комерційними банками з приводу встановлення порядку надання кредитів комерційними банками, за ознакою методу будуть відноситись до адміністративного права, а за ознакою предмету – знову ж такі до банківського.

З огляду на все вищезазначене мають дещо змінитися погляди на деякі існуючі правові інститути, їх галузеву належність та проблеми кодифікації. Зокрема це стосується інститутів адміністративної та кримінальної відповідальності. Розглянемо їх окремо.

На цей час звичною і, навіть такою, що не піддається сумніву є думка про те, що всі норми Кодексу України про адміністративні правопорушення і регламентують відносини адміністративної відповідальності відносяться до адміністративного права. Але, якщо поглянути на норми особливої частини згаданого Кодексу, неважко помітити, що ними передбачається відповідальність за порушення норм самих різних галузей права, причому законотворчий процес у самих різних сферах супроводжується постійним внесенням доповнень до особливої частини КУпАП у зв'язку з прийняттям того чи іншого нового закону. Це пов'язано з тим, що нормативна конструкція адміністративної відповідальності є дуже зручною для реалізації охоронної функції відносно норм предметних галузей права. Фактично нормативна конструкція адміністративної відповідальності відображена у загальній і процесуальній частинах КУпАП (глави 1-4 і 16-33). В особливій частині (глави 5-15) містяться описання конкретних складів адміністративних правопорушень і визначаються види і розміри адміністративних стягнень за їх вчинення. Іншими словами в цій частині КУпАП зібрані санкції норм різних предметних галузей права.

Виходячи з того, що кожна норма права повинна мати свою галузеву належність, неможливо, щоб санкція норми відносилась до однієї галузі права, а решта її елементів до іншої. Таким чином норми, що визначають нормативну конструкцію адміністративної відповідальності відносяться до

адміністративного права, а норми, що визначають конкретні підстави адміністративної відповідальності – до відповідних предметних галузей права. Таким чином є всі підстави стверджувати, що інститут адміністративної відповідальності має міжгалузевий характер завдяки універсальності нормативної конструкції адміністративної відповідальності.

Крім того, з наведеного вище можна зробити висновок про необхідність проведення кодифікації саме на рівні нормативних конструкцій і у сфері адміністративної відповідальності потрібен Кодекс законів про адміністративну відповідальність (або адміністративно-деліктний кодекс), в якому будуть сформульовані загальні ознаки цього виду відповідальності та загальні характеристики її підстав, а конкретні склади правопорушень слід залишити у відповідних законах.

Все вищевикладене для адміністративної відповідальності в деякій мірі можна віднести і до відповідальності кримінальної.

Уявляється, що описаний підхід до визначення структури системи права може служити основою для вирішення багатьох існуючих проблем правової науки і потребує подальшої, поглибленої розробки.

Література:

1. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права)./ 2-е изд.- М.: Аванта+, 2001, С.267.
2. Бахрах Д.Н. Административное право: Учебник для вузов.-М.:Издательство БЕК, 1999-368 с.
3. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. - М.: «Статут», 1999, С.108.